

مدرسه شهری

شماره ۳۹ تابستان ۹۴

No.39 Summer 2015

۸۷-۹۸

زمان پذیرش نهایی: ۱۳۹۴/۳/۵

زمان دریافت مقاله: ۱۳۹۳/۵/۱۲

بررسی تطبیقی معماری اماكن مذهبی و شهرسازی دوره بیزانس در ترکیه با دوره سلجوقی در ایران

دریا نصرت پور* - آموزشکده فنی و حرفه ای سما، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران، تهران، ایران.

سعید خاقانی - استادیار دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه شاهروود، شاهروود، ایران.

و دیهه ملاصالحی - استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد سمنان، گروه معماری، سمنان، ایران.

A comparative study of religious architecture and urban planning Byzantine period in Turkish Seljuk period in Iran

Abstract

Synchronization period on the one hand and intercultural relations in each historical period, the cultural and artistic interactions, especially in the field of architecture that representations have been specific in each period; This is in comparison to the Byzantine period in Turkish and Iranian Seljuk period is more important because it can be traced Seljuk architecture and urban richness. In this paper we compare the analytical and comparative study of Byzantine and Seljuk architecture in Iran; In the end, the results in the frame of the possible similarities and differences and effects of the mentioned period of time.

Keywords: architecture religious sites, Byzantine, Seljuk, comparative study.

چکیده

همزمانی دوره های تاریخی از یک طرف و مناسبات بین فرهنگی در هر دوره تاریخی، باعث تاثیر و تأثیرات فرهنگی و هنری و بالاخص در حوزه معماری می شود که بازنمودهای ویژه ای در هر مقطع زمانی داشته است. این امر در مقایسه تطبیقی دوره بیزانس در ترکیه و دوره سلجوقی ایران دارای اهمیت بیشتری است که دلیل آن را می توان در غنای معماری و شهرسازی دوره سلجوقی جستجو کرد. در این مقاله با روش تحلیلی و مقایسه ای به بررسی تطبیقی معماری دوره بیزانس با دوره سلجوقی در ایران پرداخته شود. در این مقاله در یک دیدگاه تطبیقی مقایسه ای بین معماری ابینیه دوره سلجوقی و بیزانس ترکیه صورت گرفته و نتایجی چند در این رابطه مورد اشاره قرار می گیرد. در پایان به نتایج تحقیق در قالب بیان تفاوت ها و شباهت های احتمالی و تاثیر و تاثر این دوره های زمانی اشاره شده است.

واژگان کلیدی: معماری اماكن مذهبی، دوره بیزانس، دوره سلجوقی، مقایسه تطبیقی.

۱. مقدمه

می شود که می تواند در مقایسه با معماری دوره بیزانس مورد بررسی قرار گیرد. در این مقاله در یک دیدگاه تطبیقی- مقایسه‌ای بین معماری ابینیه دوره سلجوقی و بیزانس ترکیه صورت گرفته و نتایجی چند در این رابطه مورد اشاره قرار می گیرد.

معماری ابینیه مذهبی ایران در دوره سلجوقی
دوران سلجوقیان بدون شک تابناکترین دوره تاریخی ایران است. این عصر اوج تمدن اسلامی ایران است. اهمیت آن را می توان اینگونه خلاصه کرد:

۱. توسعه شهرها در نتیجه توسعه فرهنگی و انتقال دستگاه اداری از دست خاندان‌های دیوان‌سالار قدیم به خاندان‌های روشنفکر جدید از طبقه متوسط جامعه.

۲. رفاه اقتصادی و امنیت عمومی در مدتی بیشتر از یک قرن و نیم بخصوص در دوران آخر حکومت طغرل اول بنیان‌گذار حکومت سلجوقیان و آل‌ب ارسلان و ملکشاه و سلطان برکیارق و سلطان سنجر، جاده‌ها امن بود، مردم به راحتی به سفر حج مشرف می‌شدند. کاروانسراها و قنات‌ها و چاههای آب زیادی در سراسر ایران بخصوص در سر راه زائرین ایرانی به حج ایجاد شده بود.

۳. «بنیان‌گذاری دانشگاه»: نظامیه‌هایی که شهید خواجه نظام‌الملک پدید آورد. منشاء و سرمشق دانشگاه‌های امروز جهان است. دانشگاه‌های نظامیه، آموزشگاه‌هایی بودند، با فرصت تحصیل رایگان، راتبه‌های کافی برای مدرسان، کتابخانه‌های معتبر و رشته‌های تحصیلی مشخص با سازمانی درست.

۴. گسترش و رواج زبان ادبی فارسی و فرهنگ ایرانی به طور کلی نقش بسیار برجسته‌ای ایفا کرد. سیاست داخلی آنان در دست وزیران و مشاوران دانشمندی بود که برای ترقی جامعه ایرانی از هیچ کوششی خودداری نمی‌کردند.

۵. دربار سلجوقی همانند دربار محمود غزنوی پر از علماء و نویسندهای بود. زبان رسمی فارسی بود و کلیه مکاتبات اداری دربار با این زبان صورت می‌گیرد. بهمین جهت زبان فارسی از کرانه‌های

معماری بیزانس با تأسیس پایتخت امپراتوری توسط کنستانتینوس اول بر کرانه تنگه بوسفوروس آغاز شد. این شهر که بعدها به نام

«کنستانتینوپولیس» (قسطنطینیه) و سپس به نام «استانبول» خوانده شد، مکانی برای گردهم‌آیی شد و جمع کثیری از هنرمندان شرق و غرب که حاصل هنرشنان را در کلیساها و بنای‌هایی می‌توان مشاهده کرد که به نام «سبک بیزانس» شناخته شدند. هنر غالب در ابتدای بنای این شهر هنر مسیحی بود که در واقع چیزی جز همان هنر رومی نبود. هنر کلاسیک امپراتوری روم این هنر هرچند مسیحی بود، اما از همان عناصر ماقبل مسیحی پاگان استفاده می‌کرد: مجسمه امپراتوران همچون دوران ماقبل مسیحی در میادین نصب می‌شد و موزاییک‌های کفپوش کاربرد فراوان داشتند. عاج و فولاد هر دو همچون دوران کلاسیک رومی استفاده می‌شدند اما بیشتر تغییرات در بخش‌های هوایی ساختمانها و عمارت‌های دیده می‌شد. نیشی و سردر یونانی جای خودشان را به آرک (طاقی) دادند و گنبدها و مجسمه‌ها بیشتر و ضعیت تزئینی یافتند و کمتر به شکل به هنجر و پذیرفته ساخته می‌شدند. این تغییرات را نزدیکی به حوزه فرهنگی آسیای صغیر و سوریه تشدید می‌کرد، یعنی در واقع دو حوزه فرهنگی که ایده‌های هنری شان چندان تحت تأثیر روم کلاسیک و فرهنگ غربی قرار نداشتند. معماری کلیسا در قرن‌های چهارم تا ششم پیش رفته بود، اما در بستر هنرهای بصری سبکی که فرم‌الیسیم و بیان کلاسیک را در خود جذب کرده باشد، زودتر پدید آمده بود، پایتخت جدید کنستانتینوس به دقت بنا شد و ساختمانهای عمومی، خیابان‌هایی با طاق ضربی و دیوار و باروهای پرشکوهی داشت و علاوه بر

اینها یک قصر امپراتوری هم داشت که نمای خیره کننده‌ای هم دارا بوده است.

در دوره سلجوقی نیز معماری و شهرسازی قابل توجهی از لحاظ ویژگی‌های محیطی و فرمی دیده

و چه از اول به عنوان مسجد ساخته شده اند، گاه با حیاط گاه بدون حیاط (بروجرد)، بدون شک بخش اولیه بیشتر مساجد ایرانی قرون وسطی مثل «سجاس» همین فضای گنبددار است» (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۴۲).

با ورود چهار طاقی در قلب مساجد ایرانی جهت قبله و اهمیت سالن محراب در آنچنان شان و مرتبه‌ای قرار گرفت که تاکنون در طول قرن‌ها این نقشه بدون تغییر باقی مانده است (متدین، ۱۳۸۶، ص ۴).

وجود مساجد کوچک با ایوان و گنبدخانه تکی، خود ضمن تاکید به ویژگی‌های ایرانی مساجد نمونه شاخصی از حرکت به سمت قبله می‌باشد که در آناتولی تازه مسلمان شده سلجوقی نیز به عنوان مساجد کوچک ساخته شده اند (متدین، ۱۳۸۶).

آل بویه درختانی کاشتند که میوه‌هایش را سلجوقیان و وزیران و ندیمان آنان توانستند بچینند. آنان به هر دلیلی که بود زمینه «ایرانیت» را فراهم آوردن، زیرا آنان خود انسان‌هایی نبودند که بویژه از اندیشه‌های نوینی برخوردار بوده باشند (هانس گابه، ۱۹۹۳، ص ۱۷). لذا برای سلجوقیان معقول بود که «راه ملی گرایی» ارائه شده از سوی آل بویه را ادامه دهنند. سلجوقیان اسلام را با محتویات التقاطی آن پذیرفتند و دولتی پدید آوردن که در آن اصول زندگی آسیای میانه با بازمانده رسوم و آئین ساسانیان و تازیان در هم آمیخته بود و این نظام را با کشورگیری تا اقصای قونیه و افسس گستردند (کارل فریتر، ص ۱). یکی از مشخصات مهم مساجد دوره سلجوقی را می‌توان در چگونگی جایگزینی گنبدخانه در ساماندهی فضایی مسجد به عنوان نقطه عطف مشخص بیان نمود. حتی پس از چهار ابوانی شدن مساجد در سالهای بعد هنوز هم گنبدخانه بزرگ بدون شک مرکز توجه بوده و سادگی چهار طاقی نمونه اولیه در این گنبدهای سنگین دیده می‌شود (متدین، ۱۳۸۶، ص ۴). گالدیری می‌نویسد: «سلجوقيان برای ساختن اين قبه‌ها و ستونهای عظيم آن از سنت ديرين ساسانيان بهره برده اند»

دریای مدیترانه تا اقصی نقاط هند تحت حکومت مسلمین و از کرانه‌های خلیج فارس تا آن طرف سیحون و جیحون زبان غالب بود. و اگر حمله مغول نبود قطعاً امروزه زبان فارسی زبان اول جهان اسلام بود.

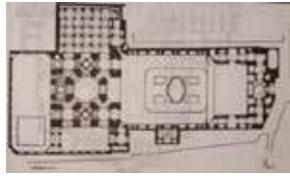
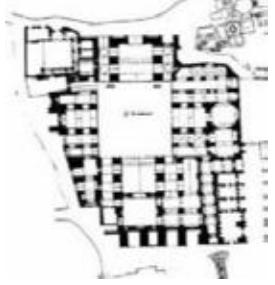
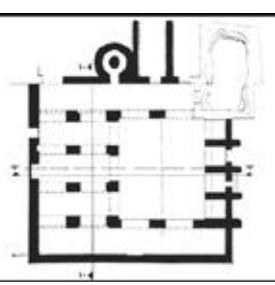
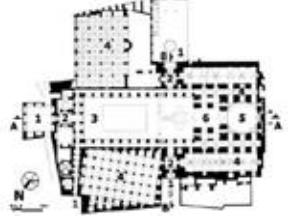
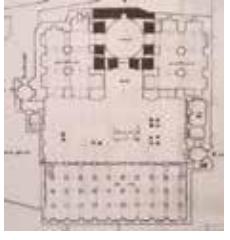
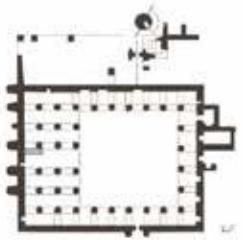
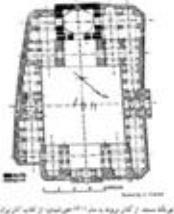
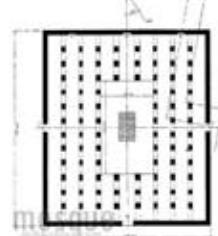
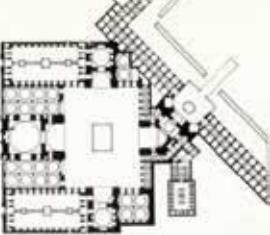
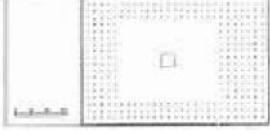
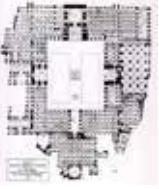
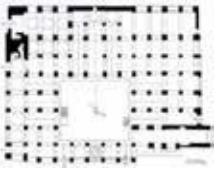
۶. تا آن زمان جهان هیچگاه شاهد گسترش آن اندازه مدرسه و کتابخانه و دانشگاه نبوده است. در یونان باستان با آن همه ارزش کاذبی که برایش ساخته‌اند تنها یک کالج وجود داشته است. در حالی که در کلیه شهرهای مهم امپراتوری عظیم سلجوقی حداقل یک دانشگاه نظامی وجود داشته است، و در آن دانشگاه کتابخانه‌ای موجود. به علاوه دانشگاه‌های دیگری نیز توسط افرادی مانند ملکشاه و غیره ساخته شده بود. با توجه به اینکه اولین کتابخانه عمومی اروپا در حوالی سال ۱۴۰۰ میلادی آن هم با هزار جلد کتاب احداث شده است. اهمیت دوران سلجوقی با کتابخانه‌هایی با هزاران جلد کتاب برای ما مشخص می‌شود. علاوه بر اینکه تقریباً هر مسجدی دارای کتابخانه بوده و بسیاری از افراد دارای کتابخانه شخصی بوده و کتابخانه‌های عمومی در همه شهرها دایر بوده‌اند چنان که تنها در یکی از کتابخانه‌های وقفی مرو بیش از دوازده هزار جلد کتاب وجود داشته است.

در هرحال، ایران پس از سال ۱۰۰۰ میلادی برابر با ۴۹۳ ق. ایران در ساخت مساجد ملی معماری ای گیر قابل انکار و غیرقابل تقليد را دنبال کرد (هانس گابه، ۱۹۹۳، ص ۳). چهار طاقی مهم ترین واحد فضایی معماری ایران در دوره پیش از اسلام بود که نقشی مذهبی داشت. این بنا سمل کیش پیروان اهورامزدا و محل نگهداری آتش مقدس الهی بود. چهار طاقی پس از تسخیر کشور ایران توسط سپاهیان اسلام، از بین نرفت بلکه با حفظ اصالت به حیات خود ادامه و به خدمت مذهب دیگری درآمد (محمد رضا پور جعفر و آزاد، ۱۳۸۷). «هیلن براند» می‌نویسد: «چنین فضاهای گنبددار چه قبل آتشکده بودند

جدول ۱. دسته‌بندی مساجد ایرانی از آغاز اسلام تا دوره قاجاریه؛ مأخذ: نگارندگان.

مساجد ایوانی (یک، دو، سه و چهار ایوانی)	مسجد چهار طاقی (سلجوکی)	مسجد اولیه (شیعستانی)	دسته‌بندی مسجد ایرانی
<p>(*) الگوی دو ایوانه منتهی به گنبد خانه (خوارزمشاهی)</p> <p>(*) الگوی چهار ایوانه با تاکید به ایوان منتهی به گنبد خانه (سلجوکی)</p> <p>(*) مناره‌ای دو قلو دو طرف ایوان قبلی</p> <p>(*) ترکیب حیاط‌های فرعی در مساجد (صفویه)</p> <p>(*) تغییر مسجد-مدرسه (سلجوکی) به مدرسه-مسجد (صفویه)</p>	<p>(*) تزییق گنبدخانه قبل اسلام ایران در مساجد شیعستانی توسط سلجوقیها</p> <p>(*) آغاز ایرانیزاسیون مساجد عربی (آندره گدار)</p> <p>(*) مقصوده دار کردن مساجد ایوان منتهی به گنبد خانه</p> <p>(*) الگوی زرتشتی - ساسانی به عنوان کاراکتر اصلی مسجد شد</p> <p>(*) طرح مساجد برگرفته از طرح آتشکده‌ها و معابد ساسانی</p> <p>(*) چهار طاقی گنبددار از جمله راهها برای تاکید بر جهت قبله و محراب</p>	<p>(*) برگرفته از الگوی شیعستانی مسجد پیامبر (*) ایجاد پرسپکتیو قوی با آسمانه طاقی</p> <p>(*) طاق گهواره‌ای در جهت قبله برای تاکید بر جهت قبله</p> <p>(*) طاق زنی بین دو ستون</p> <p>(*) بکاربردن قوس‌های بیز</p> <p>(*) رواق‌های متعددالشكل و عدم تاکید مناسب به جهت قبله</p>	<p>ویژگیها</p>
<p>(*) فرم ایوانی بناهای پیش از اسلام ایران و فرم ایوانی بناهای دوره سلجوقی</p>	<p>(*) الگوی چهار طاقی ساسانی</p> <p>(*) الگوی ایوان منتهی به گنبدخانه پارتی</p>	<p>(*) فرم مسجد پیامبر</p> <p>(*) معماری پیش از اسلام ایران</p>	<p>تأثیرپذیری</p>
<p>(*) تک ایوانی: آقاذرگ، جامع یزد.</p> <p>(*) دو ایوانی: زوزن، فریومد، وکیل شیراز.</p> <p>(*) سه ایوانی: عتیق شیراز، جامع عزیز تهران.</p> <p>(*) چهار ایوانی: مسجد شاه اصفهان، و مسجد جامع اصفهان.</p>	<p>(*) مساجد: جمعه اردستان، جامع بروجرد، جامع گلپایگان، جامع نظرن، جامع سجاس</p>	<p>(*) مساجد: فهرج، ۵۰-۵۶۰ق.</p> <p>(*) تاریخانه دامغان، ۱۵۰۰ق.</p> <p>(*) جامع یزد، قرن ۳</p> <p>(*) جامع اصفهان، ۲۲۶۵ق.</p> <p>(*) نائین ۳۴۹۵ق.</p>	<p>نمونه‌ها</p>

جدول ۲. نمونه موردی از هر دوره تحول مساجد در ایران؛ مأخذ: نگارندگان.

<p>مسجد آقابزرگ کاشان- تک ایوانی ۱۲۶۸ (منبع: مرکز اسناد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت)</p> 	<p>مسجد جمعه اردستان، قرن ۲و۳هـ- طرح چهار طاقی</p> 	<p>مسجد فهرج، ۵۶۰-۵۶۰هـ، طرح شبستانی</p> 
<p>مسجد جامع بزد قرن ۸هـ- تک ایوانی</p> 	<p>مسجد جامع بروجرد- طرح چهار طاقی گنبددار</p> 	<p>مسجد تاریخانه دامغان، ۱۵۰هـ، طرح شبستانی</p> 
<p>مسجد فریومد- دو ایوانی</p> 	<p>مسجد جامع گلپایگان قرن ۵هـ- چهار طاقی گنبددار (منبع: گدار)</p> 	<p>مسجد جامع یزد، قرن ۳، طرح شبستانی (ماکسیم سیرو)</p> 
<p>مسجد امام اصفهان ۱۰۲۰- چهار ایوانی (منبع: مرکز اسناد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت)</p> 	<p>مسجد جامع نطنز، قرن ۵هـ، منبع: مرکز اسناد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت)</p> 	<p>مسجد جامع اصفهان، ۲۲۶هـ، طرح شبستانی (منبع: Hoag ۱۹۸۲)</p> 
<p>مسجد جامع اصفهان، قرن ۳ تا ۱۱- چهار ایوانی</p> 		<p>مسجد نائین ۳۴۹هـ، طرح شبستانی (منبع: پوپ)</p> 

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۹ تابستان ۹۴
No.39 Summer 2015

۹۱

(گالدیری، ۱۳۵۴).

ایوان و گنبدخانه نماد پادشاهی ایرانیان از زمان پارتها بود (هانس گابه، ۱۹۹۳، ص ۱۸)؛ بنابراین اولین گام در جهت تغییر نقشه عباسی مساجد در زمان سلجوقیان برداشته شد و چهارطاقی عظیم، سالن محراب را از بقیه قسمتها تمایز ساخت (متدهن، ۱۳۸۶). برای معماران این خطه تقليد از راه حل‌های غیر ایرانی ضعف بشمار آمد و سعی در ایجاد فضایی نمودند تا ضمن اسلامی بودن، روحیه ایرانی را تقویت نماید (همان، ۱۳۸۶).

قبایل بیابانگرد (سلجوکی) شیوه خاصی در آرایش ساختمانها را ایجاد کردند که در ایران و ترکیه پایدار گشت. با وجود اختلاف محل و فراوانی و کمی مواد مختلف ساختمانی یگانگی خاص در دو سرزمین دیده می‌شد و هنرمندان از یکدیگر به آسانی تقليد می‌کردند و بیشتر نقشه‌ای را می‌گرفتند که به چشم آشنا باشد، قطع نظر از اصل و منشاء آنها سرانجام از این هم رنگی و این سرچشمه یکسان سلجوقیان و مغولان، شیوه‌های دوگانه‌ای برخاست که یکی در ایران صفوی و دیگری در ترکیه عثمانی باشد. در ابتدای قرن ششم تحول اساسی در مساجد ایجاد می‌شود که هنوز هم ادامه دارد و آن ظهور گبد و ایوان در مسجد است. مهمترین فضای باز بنا حیاط است؛ گنبد خانه و حیاط با هم در گفتگو هستند و فضای واسط این دو همیشه ایوان (فضای نیمه باز) است. در قرن هشتم در ماهیت مساجد تغییری صورت نمی‌گیرد و الگوی از دوره قبل است آما تحولاتی می‌کند: الگوی اصلی طراحی الگوی چهار ایوانی گنبددار است، تناسبات تغییر می‌کند و به سمت تناسبات کشیده با ارتفاع زیاد می‌رود، تزئینات تغییر می‌کند بوبیله رنگ، کاشی و گچ در داخل بنا و کاشی کاری مفصل در خارج بنا.

معماری و شهرسازی دوره بیزانس

بیزانس در دوران شمایل شکنی (۷۲۶-۸۴۳)

در این دوران به رغم مخالفتی که با ترسیم شمایل قدیسین و اولیاء مسیحی به راه افتاد و مواجب و

نمونه در یونان و بخش‌هایی از بالکان پس از بیرون راندن ترکان عثمانی در واقع بازسازی شده‌اند، اما در مجموع از همان ضابطه بنا در معماری بیزانس پیروی کرده‌اند.

روند تحول مساجد در آناتولی ترکیه

۱- مساجد گنبددار اولیه

معماری اسلامی ماقبل عثمانی در ترکیه از سرمشق‌های ایرانی تبعیت می‌کرد (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۳۰). پرداز ترین بنای‌هایی که ترکها احداث کردند همان‌هایی هستند که به خدمت در راه خدا اختصاص دارد یعنی مساجد، مدارس و خانقاھ‌ها که بهترین مصالح و ظریف ترین هنرها بی‌دریغ در ساختمان آنها به کار رفته است. ساخت‌مانهایی که برای استفاده مردم بنا می‌شد حتی کاخهای امپراتوری با مصالح کم‌دوماً و معمولاً از چوب ساخته می‌شد (برنارد لوئیس، ۱۳۶۵، ص ۱۵۸). طرح ابتدایی مساجد آناتولی همان مسجد حیاط دار به تقلید از مسجد پیامبر بود ولی بتدریج با توجه به شرایط آب و هوایی سرد منطقه، به مساجدی با شبستان سرپوشیده تبدیل شدند. در نتیجه امکانات وضو گرفتن (وضوخانه) در داخل مسجد قرار گرفتند؛ چنانچه «هیلن براند» می‌گوید:

«...در مساجد ترکیه تسهیلات وضو در مکانی زیر نورگیر حرم قرار داشت و ...». مساجد اولیه آناتولی از گونه عربی تقلید کردند اما بتدریج رنگ و بوی ایرانی گرفتند (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۳).

ارجحیت در این زمان مساجد سرپوشیده بدون حیاط بود مثل مساجد ارزروم، قیصری، نیده، سیوری حصار (همان، ص ۱۵۳). اشکال گنبددار از ابتدا کاملاً و عمیقاً ریشه در معماری آناتولیایی دارد. این مهمترین مشخصه مساجد عثمانی است و ریشه آن به نخستین سالهای این سلسله بر می‌گردد (همان، ص ۱۵۳).

۲- معماری عثمانی پیش از ۸۵۷ ق ۱۴۵۵ م

این مساجد از مکعب ساده گنبددار به اضافه دهلیزهای کناری تشکیل شده‌اند، مانند مسجد

حائل انتهای شرقی از کشیش خانه مرکزی به سمت غرب امتداد می‌یافتد و به عنوان جانشین دو ردیف سرستونهای جناح شرقی عمل می‌کرد و گنبد رانگاه می‌داشت. اما در هر حال، پلان اصلی حفظ می‌شد. گنبدهای کلیسا به نسبت کوچک بودند و بر روی طوقه تعییه می‌شدند و در طول زمان باریکتر و بلندتر ساخته می‌شدند. هم نمازخانه‌ها و هم حرم از ماقبی کلیسا جدا بودند و یک حائل بلند و سنگین به شمایل خانه پُرشکوهی منجر می‌شد که از مهمترین خصیصه‌های کلیسا اورتودوکس به شمار می‌آید. بخش تحتانی جرزها در کلیساها بزرگتر با تخته مرمر پوشانده می‌شد: قرنیز و سرستونهای حجاری شده در ساخت آنها به کار می‌رفتند؛ البته تزئین و آرایه در معماری بیزانسی همیشه جنبه صوری داشت و چندان به چشم نمی‌آمد. کلیسا اصلی در صومعه حضرت لوقا در نزدیکی دلفی کاملترین نمونه این معماری به شمار می‌آید.

دوران بیزانس متأخر (۱۴۵۳ - ۱۲۰۴)

چند نمونه معده دارد که از این دوران در کنستانتینوپولیس و سالونیکا و در دیگر نقاط شبه جزیره بالکان موجود است، نشان می‌دهد که اندازه کلیسا عموماً به سمت کوچک شدن متغیر است. اما از همان اسلوب دوران بیزانس میانه در ساخت آنها استفاده شده است. ظاهر آنها چشمگیرتر است و گنبدها کوچکتر و بلندتر شده‌اند، سطح دیوارها از سمت خارج پر از تزیینات است. این تزیینات می‌توانند به سادگی یک آجرچینی یا به پیچیدگی کاشیکاری‌های معرق باشند که نماهای زیبایی را در این کلیساها تشکیل می‌دهند مواد و مصالح ساختمانی بسته به محل متفاوت بودند، هرچند ترجیح عمومی به کاربرد سنگ بود. در جزیيات که دقیق شویم تازه به وجود تنوع و دگرگونی فراوان در ساخت آنها پی می‌بریم از این دوران معماری همچون دوران اولیه بیزانس مثالهای فراوانی در دست است. البته برخی از این مثالها به عنوان

۳- سبک پیشرفته عثمانی

عالالدین بورسه ۷۳۶ ق ۱۳۳۵ م. (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۴). الگوی دیگر در این زمان، طرح فضایی صلیبی شکل یا T برعکس می‌باشد که برای اولین بار در مسجد سلطان بازیزید در آماضیه ۸۱۷ م ۱۴۱۴ دیده شده است (همان، ص ۱۵۶). طرح T بر عکس محور محراب را با دو گنبده متصل به هم در امتداد محور مرکزی که با ردیفی از دهانه‌های گنبده دار یا طاق دار در هر طرف مشخص می‌شود برجسته می‌سازند. تمام اینها نیز از پهلو به وسیله یک ایوان پنج گنبده در هم تنیده شده‌اند (همان، ص ۱۵۶). نفوذ مدام بیزانس را می‌توان به عینه در تکامل معماری عثمانی، حتی پیش از اینکه اشغال استانبول معماران ترک را در پیش روی ایاصوفیه قرار دهد، مشاهده کرد. یک امر مهم که در ایاصوفیه امری میانی و در معماری عثمانی کلیشه‌ای بود و هنوز وارد معماری مسجد ترکی پیش از آن تاریخ نشده بود، استفاده از دو گنبد متوسط در طول محور محراب بود که حکم پشت بند گنبد اصلی را داشتند (هیلن براند، ۱۳۷۷، ص ۱۵۷).

نتیجه گیری و جمعبندی

در ادامه در بررسی تطبیقی موارد مورد نظر نتایج

زیر به اختصار بیان می‌گردد:

۱- فرق فضای گنبده دار ایرانی با آناتولی در این بود که در ایران اتاق گنبده دار پشت ایوان قبله از بقیه مسجد جدا بود اما در آناتولی برعکس ایران، در پی راهی برای ترکیب فضای اصلی گنبد دار با بقیه فضای اطراف بودند؛

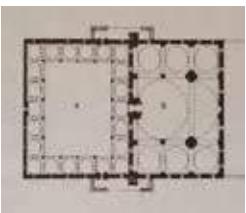
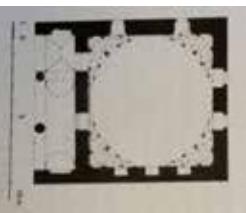
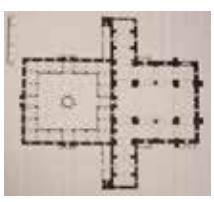
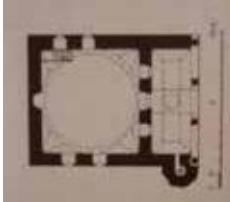
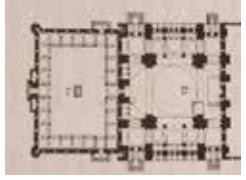
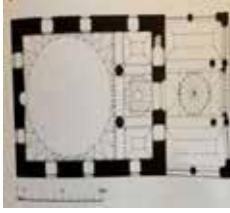
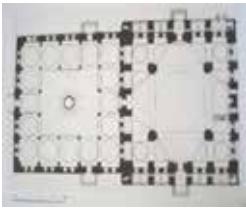
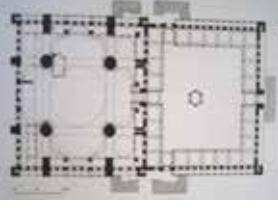
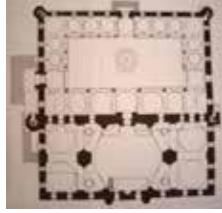
۲- نحوه ورود به حیاط مساجد ایرانی، یا از طریق یکی از چشممه‌های فرعی در کنج حیاط صورت می‌گیرد، و یا از پشت یکی از ایوانهای فرعی. در این حالت بعد از سردر ورودی و هشتی دقیقاً پشت ایوان قرار می‌گیریم اما امکان ورود نیست. در واقع این عنصر از ورود مستقیم جلوگیری کرده و فقط ارتباط بصیری برقرار می‌کند. اما هنگام ورود از حیاط به گنبد خانه کاملاً از محور مرکزی وارد می‌شویم، که این نحوه متفاوت ورود نشان از وجود سلسله مراتب در بناست. اما در مساجد آناتولی چنین سلسله

اشغال قسطنطینیه در ۸۵۷ هـ نقطه نهایی و انگیزه‌ای برای بازنگری اساسی به طرح مسجد به شمار می‌آید. اولین بنای بیانگر این حس بنای یادبود پیروزی یا مسجد فاتح ۸۶۷-۷۵ ق ق بود (هیلن براند، ۱۳۷۷). یکی از مشخصه‌های این دوره حیاط در مساجد است. در اکثر مساجد حیاط دار ترکیه منبع آب و حوض وضو در حیاط به صورت سرباز (بدون سایه بان) طراحی شده‌اند. مشخصه اصلی در این دوره نیم گنبدهای عظیم می‌باشد که گنبد اصلی را تقویت می‌کند. مشخصه بعدی الگوی شیوه‌های چهارستونی می‌باشد، این الگو که در ساده‌ترین حالت شامل یک پلان مربع با چهار ستون در فضای میانی آن است. در مقایسه با الگوهای تاریخی موجود و الگوهای محتمل دیگر امکانات و قابلیت‌های ویژه‌ای را برای طراحی شیوه‌های مساجد در مقیاس های متفاوت ارائه می‌دهد.

جدول ۳. سیر تحول مساجد آناتولیایی از آغاز اسلام تا قرن ۱۱؛ مأخذ: نگارندگان.

سبک پیشرفته عثمانی	معماری عثمانی پیش از ۸۵۷ ق. هـ / ۱۴۵۵ م	مسجد گنبددار اولیه	دسته بندی مسجد آناتولی
<p>(*) استفاده از دو گنبد متوسط در طول محور محراب به عنوان پشت بند گنبد اصلی</p> <p>(*) سیمای خارجی موج دار بوجود آمده توسط گنبدهای چند تایی</p> <p>(*) مناره های مدادی شکل بلند</p> <p>(*) ارتباط تزئینات اندک خارجی با حجاری ظرفیتی توالی فضاهای نیم گنبدی در اطراف گنبد اصلی و در طول محور اصلی</p> <p>(*) قوسهای عظیم جهت تقسیم بندی فضا</p> <p>(*) آگاهی و اهمیت دادن به توبوگرافی و مجموعه سازی</p> <p>(*) تقسیمات ۹ قسمتی گنبد مرکزی با افزایش تمرکز روی گنبد مرکزی</p> <p>(*) استفاده از گوشواره بیزانسی</p> <p>(*) شبستانهای چهارستونی</p>	<p>(*) مکعب ساده گنبددار + دهلیزهای کناری</p> <p>(*) فرم شبیه به آرامگاه های بزرگتر در جهان اسلام و ساده ترین اشكال مساجد ایرانی</p> <p>(*) در سقف سبک آناتولیایی دارند و در شبستان سبک عربی</p> <p>(*) طرح فضایی صلیبی شکل یا T بر عکس</p> <p>(*) تکیه بر گنبد مرکزی بجای تکیه بر محراب</p>	<p>(*) تقليید از گونه عربی + رنگ و بوی ايراني</p> <p>(*) ايوان برای درگاه و برای ورودي هاي شبستان</p> <p>(*) تاكيد روی فضای گنبددار</p> <p>(*) ارجحیت با مساجد سرپوشیده بدون حیاط بود</p> <p>(*) بكار بردن اشكال گنبددار که ريشه اى آناتولیایي دارد</p> <p>(*) وجود نقوش هندسى و گل و بته و خطاطی روی سنگ که متاثر از هنر ارمنی و بیزانس بوده است</p>	ویژگیها
<p>(*) فرم گنبدهای بیزانسی</p>	<p>(*) فرم آرامگاه های بزرگتر در جهان اسلام و ساده ترین اشكال مساجد ایرانی.</p> <p>(*) هشتی ورودی کلیساهاي اواسط بیزانس</p>	<p>(*) چهار طاقی های ایرانی</p> <p>(*) شبستانهای عربی</p> <p>(*) تاثیر از تزئینات ارمنی و بیزانس</p>	تأثیرپذیری
<p>(*) مسجد فاتح ۷۵-۸۶۷ ق</p> <p>(*) مسجد بايزيد دوم ۹۱۳ ق</p> <p>(*) مسجد سليمانيه در استانبول ۹۳۶ ق</p> <p>(*) مسجد شاهزاده ۹۵۵ ق</p> <p>(*) مسجد سليمانيه ۹۸۲ ق ادرنه</p> <p>(*) مسجد سلطان احمد ۱۰۲۵ ق</p>	<p>(*) مسجد حاجی ازبک، ایزنيق ۷۳۴ ق</p> <p>مساجد: علاءالدین بورسه ۷۳۶ ق</p> <p>جامع سبز ایزنيق ۷۸۰ ق سلطان بايزيد آماسيه ۸۱۷ ق</p> <p>جامع قدیمی ادرنه ۸۵۶ ق</p> <p>اوج شرف لی ادرنه ۸۵۱ ق</p>	<p>(*) مساجد شهرهای: ارزروم، قیصری، نیده، سیوری حصار، مسجد علاءالدین ۲۰۶۴ ق</p>	نمونه ها

جدول ۴. نمونه مورده از هر دوره تحول مساجد در آناتولی؛ مأخذ: نگارندگان.

<p>مسجد فاتح ۷۵-۸۶۷ق، طرح حیاط دار، (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>مسجد حاجی ازبک، ایزنیق ۷۳۴ق، طرح گنبد و ایوان (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>نمونه اول</p>
<p>مسجد بایزید دوم ۹۱۳ق، طرح شبستان چهارستونی حیاط دار (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>مسجد علاءالدین بورسه ۷۳۶ق، طرح گنبد و ایوان (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>نمونه دوم</p>
<p>مسجد سلیمانیه در استانبول ۹۳۶ق، طرح شبستان چهارستونی حیاطدار (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>مسجد جامع سبز ایزنیق ۷۸۰ق، طرح گنبد و ایوان (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>نمونه سوم</p>
<p>مسجد شاهزاده ۹۵۵ق، طرح شبستان چهارستونی حیاطدار (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>مسجد سلطان بایزید آمسیه ۸۱۷ق، طرح صلیبی یا T بر عکس (منبع: گادفری گودوین)</p>	<p>نمونه چهارم</p>
<p>مسجد سلطان احمد ۱۰۲۵ق، طرح شبستان چهارستونی حیاطدار (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>مسجد اوج شرف لی ادرنه ۸۵۱ق، طرح مساجد حیاطدار (منبع: گادفری گودوین)</p> 	<p>نمونه پنجم</p>

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۹ تابستان ۹۴
No.39 Summer 2015

۹۶

دریس می‌شیری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۹ تابستان ۹۴
No.39 Summer 2015

۹۷

شبستانهای چهارستونی»، دومین همایش معماری مسجد.

سلطانزاده، حسین (۱۳۸۴) «فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران»، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

شوازی، آگوست (۱۳۸۶) «تاریخ معماری»، ترجمه لطیف ابوالقاسمی، انتشارات دانشگاه تهران.

گابه، هانس (۱۳۷۶) «مساجد ایرانی»، ترجمه سید محمد طریقی، فصلنامه هنر، ش. ۳۳.

گودوبن، گادفری (Godfrey Goodwin) (۱۳۸۸) «تاریخ معماری عثمانی»، ترجمه اردشیر اشراقی، انتشارات موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».

فرهانی، رضا (۱۳۸۸)، میدان نقش جهان و عناصر آن، کتاب ماه هنر.

فریتر، کارل (?) ترجمه مسعود رجب نیا، «آرایش ساختمانهای ایرانی و عثمانی، تبادل شیوه‌های معماری در سده‌های یازدهم تا چهاردهم میلادی (ششم تا نهم هجری)»، مجله هنر و مردم.

لؤئیس، برنارد (۱۳۶۵) «استانبول و تمدن امپراتوری عثمانی»، ترجمه ماه ملک بهار، انتشارات علمی فرهنگی.

متدين، حشمت ... (۱۳۸۶) «چهار طاقی گنبددار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی»، هنرهای زیبا، ش. ۳۱.

محمدیان منصور، صاحب (۱۳۸۶) «سلسله مراتب محرومیت در مساجد ایرانی»، هنرهای زیبا، ش. ۲۹. هیلن براند، رابت (Robert Hillanbrand) (۱۳۷۷) «معماری اسلامی: فرم، عملکرد و معنا»، ترجمه ایرج اعتضاد، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

مراقبی وجود ندارد. ورود به حیاط کاملاً در یک محور مستقیم صورت می‌گیرد، و ورود به گنبدخانه و شبستان، گاهی با عبور از حیاط و رواق‌های اطراف آن و گاهی از بیرون محوطه مسجد و با ورود مستقیم به شبستان صورت می‌گیرد.

-۳ در مساجد ایرانی همواره شبستان‌ها به صورت چهل ستونی می‌باشند که گاهی در طرفین گنبدخانه و گاهی مجزا از آن قرار می‌گیرند. در مساجد آناتولی فضای گنبدخانه و شبستان در هم ادغام شده و شبستان چهار ستونی را بوجود آورده که گنبدخانه در مرکز آن و بر فراز آن قرار دارد. حال می‌توانیم بگوییم که دلیل شیوه‌های متفاوت در ایران و آناتولی بعد از دوره سلجوقی، پیشینه باستانی این سرزمه‌ها در معماری بوده است. در واقع دوره صفویه در ایران بازگشت به دوران اوج و اقتدار کلاسیک بوده است. و در آناتولی پیشینه یونانی و بیزانسی از یک سو، تاثیرات ایران خامنشی و ساسانی از سوی دیگر با پیشینه آسیای صغیر این سرزمه‌ها، در نهایت دوران سلجوقی را پشت سر گذاشته و دوره عثمانی را به ارungan آورده است.

منابع و مأخذ

اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۹۰) «حسن وحدت»، ترجمه ونداد جلیلی، انتشارات علم معمار، بُدوآن (BEAUDIOIN) (۱۹۳۲) «اصفهان در قرن هفدهم»، ترجمه اصغر کریمی، اثر ش. ۳۱ و ۳۲. پورجعفر، محمدرضا و میترا آزاد (۱۳۸۷) «تأثیر چهار طاقی‌های ایران باستان در معماری مساجد و تداوم آنها در معماری مساجد کشورهای همسایه»، دومین همایش معماری مسجد.

پیرنیا، محمدکریم و غلامحسین معماریان (۱۳۸۶) «سبک شناسی معماری ایرانی»، انتشارات سروش دانش.

میشل، جرج (۱۳۸۸) «معماری جهان اسلام، تاریخ و مفهوم اجتماعی آن»، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی.

خان محمدی، محمد علی (?) «معرفی الگوی

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۹ تابستان ۹۴
No.39 Summer 2015

۹۸